

National Journal of Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177

NJHSR 2025; 1(58): 251-254

© 2025 NJHSR

www.sanskritarticle.com

Dr.T.venkateswarlu

MA.PhD., Lecturer in Sanskrit,
GOVT. College for Men (A),
Kadapa, Andhra Pradesh, 516004.

वाल्मीकि रामायण - पारिवारिक जीवन

Dr.T.venkateswarlu

भारतं, भागवतं, रामायणं च भारतीयसाहित्यस्य स्रोतः। भारतीय संस्कृतिं प्रति अटन्तु। भारतीयजीवनस्य रहस्यं कथयति इति विज्ञानम्। अत एव ते भारतीयराष्ट्रस्य मूर्तयः अभवन्। यद्यपि एतेषां उत्पत्तिः संस्कृते एव अभवत् तथापि ते राष्ट्रभाषासु अपि प्रभावं कृत्वा शाश्वतजीवनेन पूरयन्ति स्म। त्रयोऽपि ग्रन्थेषु रामायणं प्रथमं काव्यं जातम्।

ऋषिः, महाकविः, महिमोपेतुः, मनुष्यः च इति प्रशंसितः वाल्मीकिः रामायणकाव्यं रचितवान्। यथा रामायणं महाकाव्यं, तस्य रचयिता वाल्मीकिः अपि आदिकव्यः अभवत्। नारदात् श्रुतं, स्पष्टदर्शनद्वारा दृष्टं, प्रज्ञायाः माध्यमेन च यत् ज्ञातवान् तत् च संयोजयित्वा वाल्मीकिः एतत् काव्यं लिखितवान्। व्यासः अपि पात्रत्वात् रामायणस्य विश्वसनीयता महती वर्धिता यतः वाल्मीकिः अपि भारतीयप्रामाण्यस्य भागः जातः पात्रः अस्ति।

आदर्शमानवजीवनस्य आविष्कारार्थं उद्भूतं काव्यं रामायणं इति न अतिशयोक्तिः। अस्मिन् न केवलं आदर्शजीवनं अपितु जीवनस्य विविधता अपि दृश्यते। आदर्शः मानवः कथं भवेत् इति रामायणं कथयति। कथं न भवितव्यम् इति व्याख्यातवान्। धर्मः किम् इति स्पष्टीकृतवान्। अधर्मः किम् इति उपदिशति स्म। धर्मचरणस्य परिणामाः नेत्रबन्धाः इति दर्शितम् अस्ति। धर्माधर्मयोः यः विग्रहः भवति सः सुचित्रितः। ध्रुवी इति धर्मविजयः

पाठकान् श्रोतृन् वा धार्मिकान् कर्तुं प्रयतितवान्। अत एव मानवहृदयस्य समीपस्थम्। रामायणे आदर्शमानवगुणानां प्रथमं उल्लेखः कृतः अस्ति। एवं आदर्शमानवजीवनस्य प्रस्तावस्य प्रयासः प्रारब्धः। रामायणे न केवलं आदर्शमनुष्यस्य जीवनस्य अपितु आदर्शपरिवारस्य जीवनस्य अपि प्रभावीरूपेण चित्रणं कृतम् अस्ति। रामायणेन पर्वतप्रतिबिम्बरूपेण चित्रितानां पारिवारिकजीवनस्य रेखानां चित्रात्मकरूपेण अस्मिन् सम्मेलने निवेदनं प्रस्तुतपत्रस्य उद्देश्यम् अस्ति।

वाल्मीकिः रामायणसमाजस्य कुलव्यवस्थां रामायणे अतीव सुन्दरं चित्रितवान् अस्ति। अद्यतनपरिवारव्यवस्थायाः मौलिकः अपि च रोचकः अपि अस्ति। रामायणे पारिवारिकसम्बन्धानाम् अध्ययनात् प्राप्ता प्रेरणा कथं अद्यतनपारिवारिकजीवनस्य सफलतायां योगदानं दातुं शक्नोति इति अवगन्तुं महत्त्वपूर्णम्।

वाल्मीकिः तत्कालीनपरिवारस्य परिभाषां कृतवान् यत् दशजनानाम् परितः मातापितरौ, पुत्रौ, कन्या, पत्नी, स्नुषा, अतिथयः च सन्ति इति परिवारः।

मातापिता स्नुषा पुत्रीपत्यतिथि स्वयं !

दासा सांख्यः कुक्षीदिति विष्णु नोक्तं द्विजोत्तमा!!

Correspondence:

Dr.T.venkateswarlu

MA.PhD., Lecturer in Sanskrit,
GOVT. College for Men (A),
Kadapa, Andhra Pradesh, 516004.

(रामायणः) २.

एतेन रामायणकाले बृहत्कुटुम्बाः आसन् इति सूचितं भवति। वाल्मीकिं प्रस्ताविते कुले पुत्रपुत्री च मातुलपुत्रौ तत्र भ्रातृभ्रातृणां उल्लेखः नास्ति। अस्मात् कल्पयितुं शक्यते यत् रामायणसमाजः चिन्तयति स्म यत् कन्याः श्वशुरस्य समीपं न प्रेषयितव्याः अपितु गृहे एव स्थापयितव्याः इति। यद्यपि रामायणे अनेकप्रकाराः कुटुम्बाः सन्ति तथापि त्रिविधाः एव कुटुम्बाः प्रमुखाः सन्ति। एकं राजकुलं द्वे वानरकुलं त्रीणि राक्षसकुलम्। एतेषां त्रयाणां कुलानां परितः सर्वं रामायणं विणितम् इव दृश्यते। एते त्रयः कुटुम्बाः अपि भिन्नप्रवृत्तीनां दृश्यन्ते। राजपरिवारः : १.

कुटुम्बे बहवः सदस्याः सन्ति। तयोः मध्ये विविधाः आसक्तिः, आत्मीयता, आकांक्षा च सन्ति। यदि वयं तासां तुलनां कुर्मः तर्हि पूर्णकुटुम्बस्य जीवनस्य सम्यक् अवगमनस्य निर्माणस्य सम्भावना नास्ति। पतिपत्न्याः सम्बन्धः, भ्रातृभगिनीसम्बन्धः, मातृपुत्रसम्बन्धः, श्वशुरसम्बन्धः, मातुलपुत्रयोः सम्बन्धः परिवारे महत्त्वपूर्णबन्धनरूपेण उल्लेखयितुं शक्यते जीवनसाथी सम्बद्धता : १.

यदि कुलजीवनं सफलं भवेत् तर्हि पतिपत्नीयोः सम्बन्धः दृढः भवेत् यदि कुटुम्बस्य समुचितं द्रुतं च सर्वतोमुखं विकासं प्राप्तुं भवति। अनुकरणीयः भवतु। पतिपत्नी च मुद्रायाः कृते पुतली इव। संक्षेपेण ते द्वौ जनौ न स्तः। एकः व्यक्तिः। पतिपत्न्यौ द्वौ अर्धौ इति न अतिशयोक्तिः। बृहदारण्यकोपः निशट्टः स्फुटं सुन्दरं च एतदेव संबोधयति।

यथास्त्री पुमंसौ सम्परिश्च कौस इमामेवत्तनं!

द्वेधा पतयत ततः पटिश्च पटनीच भवतं।।

तेलुगुकविः श्रीनाथः स्वस्य हरविलाशग्रन्थे एतत् विषयं भिन्नरूपेण उक्तवान्।

"अलुमागलुः छूरी वा इत्थर्मम्बु मिन्नक एला कलुः"।

श्रीनाथुधिकः अत्र ध्वनिं कृतवान् यत् कस्यापि धर्मस्य आचरणार्थं पतिपत्न्याः एकता अत्यावश्यकी अस्ति।

कौसल्याः सुमित्रा कैकेयी च दशरथपत्नीषु प्रसिद्धाः। दशरथस्य प्रायः द्विशताधिकाः भार्याः आसन् इति रामायणे कथ्यते। दशरथः परशुरामस्य आक्रमणस्य अवसरे अन्येषु वा तेषां विवाहं कृतवान्। किन्तु कौसल्यादानां समानं पदं न दत्तवान् अतः तेषां विषये ज्ञातुं अवसरः नासीत्। अत एव तत्कालीनराजकुटुम्बेषु राजपत्न्यः अनेका

अनामिकाः कुख्याताः च आसन् इति कथ्यते। तत्कालीनस्त्रीणां दैनन्दिनजीवनस्य अन्यं कृष्णपक्षमपि प्रकाशयति।

सीतारामस्य विवाहः न केवलं भारतस्य अपितु समग्रस्य विश्वस्य कृते आदर्शः अस्ति। अद्यत्वे सदा च आदर्शः।

आयुः, स्वभावः, इतिहासः उत्तमाः गुणाः उत्तमवसमजन्मस्य। सीतारामेषु अपि तथैव। एतेषां माध्यमेन सीता रामसम्बद्धा रामस्य च सीतया सम्बन्धी इति कल्पयितुं शक्यते। संक्षेपेण सीतारामाः 'परस्परस्य कृते निर्मिताः' इति मतम् अस्ति। एतस्य विषये सः वाल्मीकाय अवदत्।

तुल्यशीला व्योवृत्तं तुल्याभिजन लखामम् ! राघवोर्हति वैदेहिं था मसितेक्षणम्॥

अस्य कारणात् रामायणकाले अपि विवाहकाले वरवधूयोः कार्येषु समानतायाः प्राधान्यं भवति स्म इति उपदिश्यते। बृहदारण्यकोपनिषदि उल्लिखितवैवाहिकजीवनस्य लक्ष्यवयोरूपेण सीतारामाः मांसं खादन्ति इति उल्लेखनीयम्। जनकः सीतां कुमारीरूपेण रामाय उपस्थाप्य तस्याः यथार्थस्वभावं प्रकटितवान्।

'इयम् सीता ममसूत सहधर्मं चरितवु प्रतिच्छच्चैनं भद्रन्तेपानीं गृह्णित्वापाणिनां! पतिव्रत महाभाग चायवनु गतसाद"॥

*एषा मम कन्या सीता। सर्वे गुणाः भवद्भिः सह मिलन्ति। उभयोः पक्षपाताः सन्ति इति मतम्। त्वं सुरक्षितः भविष्यसि। महान् व्यक्तित्व। व्यभिचार 'छाया इव अहं त्वां सर्वदा अनुसृत्य' इति। यावत् रामस्य विषये सीता जनकस्य वचनं वर्तत। सः प्रव्रजने राजजीवने समानरूपेण प्रवृत्तः आसीत्। रामः अपि तेषां प्रति भक्तः धीरः पुण्यवान् इति व्यवहारं कृतवान्। सः तस्याः हृदयं कान्तत्वेन, तस्याः मनः मातृत्वेन, तस्याः योगकल्याणं च पितृत्वेन परिपालयति स्म। अस्य मानकं सीतायाः अनसूयवचनम्।

"स्थिरानुरगो धर्मात्मा मातृवत् पितृवत् प्रियः।"

उर्मिला लक्ष्मणस्य विवाहः सीतारामस्य विवाहात् किञ्चित् भिन्नः दृश्यते। यदा सीता रामम् अनुसृत्य वनं गच्छति तदा उर्मिला लक्ष्मणस्य हानिम् असह्य लक्ष्मणं विना हरेम्यां स्मृत्या सह गच्छन् निद्रां गच्छति। सा यावत् लक्ष्मणः न प्रत्यागच्छत् तावत् १४ वर्षाणि निद्रायां व्यतीतवती। अतः उर्मिला अपि सीतायाः अधमः साध्वीमान् इति विद्रांसः। न प्रतीयते यत् रामायणे मण्डवीभारतस्य विवाहाय श्रुतिकर्तिशत्रुघ्नविवाहाय च बहु महत्त्वं दत्तम्।

भ्रातृसम्बन्धः : १.

दशरथस्य कुटुम्बे भ्रातृबन्धनं उष्णं रोचकं च दृश्यते। त्रयः भ्रातरः रामभक्तिं प्रदर्शयन्ति स्म अपारम्। रामोऽपि तेषां प्रति महतीं स्नेहं कृतवान्। भरतशत्रुघ्नः दलरूपेण रामलक्ष्मणः च दलरूपेण सर्वदा

एकत्र आसीत् । एकमातुः सन्तानाः न भवन्ति चेदपि एकमातुः जायन्ते इति उल्लेखनीयम् । लक्ष्मणस्य मूर्च्छायाः अनन्तरं रामस्य विलापः तस्य भ्रातृप्रेमस्य प्रमाणम् अस्ति।

"पत्न्यः कस्मिन् अपि देशे लभ्यन्ते। ज्ञातयः अपि प्राप्यन्ते। कोऽपि देशः नास्ति यत्र भ्राता लभ्यते"।।।

देसे देसे कालत्रानी देसे देसे च बन्धवः! पश्यामी यात्रा भरतसहोदरः तंतु देसम पर ।।।

(युद्धकाण्ड-सर्ग।१०१)

पिनातल्ली कैका स्वस्य अनुजस्य भरतुः कृते राज्यं दापयति स्म । अनेन रामः दुःखं न तु सुखी अभवत् । ज्ञातव्यं यत् भरतस्य अन्वेषणार्थं वनं आगत्य अपि राघवः भारतं राज्यं कर्तुं प्रार्थितवान् । तव माता कैकस्य पितरं आशीर्वादं दत्तवती। अहं अवरमस्य भागः भूत्वा निर्वासनम् आगतः। राज्यं च आदाय वरस्य योग्यं भागं सम्पन्नं कृत्वा पितरं ऋणमुक्तं करोषि ।

"वृतोहि राजा कैकेय्यमय तद्वचनाम् कृतं! अनरुतनमोचा यनेन पितरं तं महीपतिं ।।

(५.५ - १११) २.

भारतः अण्णाम् ईर्ष्याम् अनुभवति। वरन्दवारः मातुः उत्तराधिकारं राज्यं अनिच्छया तिरस्कृतवान् । यः राज्यं शासितव्यः सः एव तस्य श्रेष्ठः इति तस्य दृढं विश्वासः आसीत् । रामं वनं गत्वा नगरं आगन्तुं प्रार्थितवान् । भरतः राज्यं शासितवान् यावत् अन्ते रामः तस्य पादयोः मुकुटं कृत्वा तस्य प्रतिनिधिः भवितुम् आगतः । एतत् भारतस्य रामभक्तेः, तस्य भक्तेः च उत्तमं प्रमाणम् अस्ति।

पिता-पुत्रबन्धनम् : १.

चिरकालात् अदृष्टस्य पुत्राभिलाषस्य च दशरथस्य पुत्रकामत्वं स्वाभाविकम् । सः सर्वपुत्रेषु अतीव प्रियः अस्ति। परन्तु रामस्य विषये किञ्चित् अधिकं अस्ति।

दशरथस्य वचनं यत् सत्यं सूर्योदकं नास्ति चेत् अयं संसारः विद्यते, परन्तु यदि रामः नास्ति तर्हि शरीरे जीवनं न भविष्यति, एतत् तस्य रामप्रेमस्य व्याख्यानम्।

तिस्थलोको विना सूर्य सत्यमवा सलीलं चिना! नाथुरमा विनादेहे तिस्थेतु मम जीवथम्।।

(रामायणः) २.

रामस्य निवासस्थानस्य उल्लेखं कृत्वा कैकेयी प्रति दशरथस्य वचनं जायते यत् सः रामस्य विषये कियत् मोहितः आसीत् । "हे! कैकेयी! नमामि। तव पादौ स्पृशामि। त्वं रामं शरणं गच्छ। रामस्य धर्मफलं मा विस्मर" इति रामस्य प्रति गहनं प्रेम प्रकटितवान्।

*अञ्जलिं कुर्म कैकेयिपादौ चपिस्पृशामिथे। सरनम्भव रामस्य माधर्मो ममिव स्पृषेत्॥"

दशरथस्य रामप्रेमस्य अन्यत् उदाहरणं वक्तुं शक्यते । इति दशरथः कौसल्यां प्राह रामस्य वनं गमनात् परम् ।

'कौसल्या ! रामं अनुसृत्य मम दृष्टिः अद्यापि न प्रत्यागतवती, अहं त्वां न दृष्टवान्। हस्तेन मां स्पृशतु" इति ।

राम मेनुगदृष्टि न निवर्तते राडवापी! नत्वम् पस्यामि कौसले साधुमं पाणिनास्पृषः!!

अनेन दशरथस्य दर्शनं राम इति स्पष्टं भवति । तस्य जीवनमपि राम एव। अत एव ते रामस्य गमनात् परं शरीरे स्थातुं न शक्तवन्तः।

दशरथस्य यथा रामस्य दशरथस्य प्रति प्रेम, भक्तिः, श्रद्धा च आसीत् इति अतिशयोक्तिः नास्ति । यदा बालकः सुकुमारः विश्वामित्रं कैकेय्यै दत्तं वरं यथा वनं सह गन्तुं पृष्टवान् तदा राघवः सर्वथा न संकोचम् अकरोत् । त्रिकरणसुधिः तस्य कर्तव्यं पितृसत्तात्मकस्य प्रशासनम् इति मन्यते स्म । तस्य वचनं कारणम् । मम कर्तव्यं यत् अस्माकं पिता धर्ममार्गे स्थितः वदति। एषः अपि सनातनधर्मः इति रामस्य स्पष्टीकरणेन तस्य पितुः प्रति अचञ्चलश्रद्धा, अमृतप्रशंसा च प्रकाश्यते।

"समपीठ यथाशास्त्री सत्यधर्मपथे स्थितः तथावर्तीतु मिच्छामि सहिधर्मः सनातनः॥"

माता-पुत्र-बन्धनम् : १.

कौशलस्य अपि रामस्य प्रति अपारं प्रेम आसीत् । सा रामस्य पालने महतीं सावधानीम् अकरोत् । रामपट्टाभिषेकस्य वार्तां श्रुत्वा अभिभूतः। स्थितिः उल्टा अभवत्, रामः यदा वनं गन्तुम् अभवत् तदा सः अतीव दुःखितः अभवत् ।

रामः पितुः प्रति तथैव भक्तिं दर्शयति स्म यथा मातृत्रयेषु अपि तथैव भक्तिं दर्शयति स्म। मातुः कौसल्या सह सुमित्रा कैकेयी च मातृद्वयम्स्वमातृवत् पूजनं रामहृदयं खादति। प्रव्राजं प्रेषयन्त्याः कैकेयीयाः अपि सा महतीं मातृभक्तिं दर्शितवती इति उल्लेखनीयम् । कैकेयी भरतात् अधिकं रामं प्रेम्णा पश्यति स्म। स्नेहं दर्शितवान्। कैकेयी रामात् अधिकं भरतं प्रेम करोति यतः मन्धरस्य वचनं तस्याः स्वार्थी मातृत्वं जागरयति। सा तं अयोध्यासिंहासनं कर्तुं स्पृहति स्म। भरतोऽपि मातृत्रयं समं रामवत्पूजयामास । तस्य मातुः आकस्मिकं परिवर्तनं, तदनन्तरं तस्याः व्यवहारपरिवर्तनं च अयोध्यायाः न भरतुजनाः पचयितुं न शक्तवन्तः । सः मातरं तिरस्कृत्य उक्तवान्। भरतस्य रघुवंशप्रतिबद्धतायाः, धर्मस्य, जनमतस्य च उपरि बलं दत्तं तस्य देशभक्तिम् आच्छादयति स्म ।

श्वशुरसम्बन्धः : १.

कौसल्याः सुमित्रः कैकेयी च स्वकन्यानां प्रति कन्यास्नेहं दर्शयन्ति स्म।
सुषा अपि आराधनाभावेन मातुलान् अवलोकयन्ति स्म।

वादिना मरुदुलस्य अतिरिक्तः : १.

रामायणकालकुटुम्बे अग्रजुः पितुः पश्चात् पिता इति मन्यते स्म। तस्य
पत्नी माता इति मन्यते स्म। यथा यथा वचनं प्रसृतं तथा मुखवाचः।
वादिनोऽपि मरुदान् स्वसन्ततिं कृत्वा स्नेहं दर्शयन्ति। मरुदुलाः
वादिनानां व्यङ्ग्यं न पश्यन्ति। गीरामलक्ष्मणस्य गमनसमये सुग्रीवैः
सीतायाः रत्नानि दर्शितानि। 'केनापि एतत् आभूषणं वेष्टितम्'
एतानि सीतायाः रत्नानि सन्ति वा इति ज्ञातव्यम्' इति सः अवदत्।
रामः रत्नं सीतायाः इति ज्ञातवान्। लक्ष्मणाय च दर्शयित्वा स्मर्तुम्
अपृच्छत्। तदा लक्ष्मणस्य वचनेन सः अनुकरणीयः कविः इति
पाठकानां पुरतः स्थितवान्। 'कङ्कणानि कुण्डलानि वा स्मर्तुं न
शक्नोमि।' लक्ष्मणः प्रतिदिनं पादनमस्कारं कृत्वा 'नूपुरं स्मर्तुं समर्थः
अस्मि' इति सीतायाः रूपं सम्यक् न जानाति स्म इति विश्वासः
अस्ति।

"नहं जनमी केउरे नहं जनमी कुण्डले! नुपुरे त्वभि जनमी
नित्यमदाभिवन्दनाथ॥"(K.K. Sarga-6)

वानरपरिवारः : १.

उभौ वाली सुग्रीवौ भ्रातरौ। वाली इन्द्रस्य सुग्रीवस्य च सूर्यस्य जातः।
यद्यपि तेषां पितरः भिन्नाः सन्ति तथापि तेषां माता समाना अस्ति।
स्वपत्नीप्रयोगेन प्रजननं तेषु दिनेषु वनाराजातिषु दृश्यते। तथैव
केसरीपत्नी अञ्जनदेवी वायुदेवद्वारा हनुमन्तं प्राप्नोति।

पतिपत्नीसम्बन्धः : १.

वालिभ्रातुः सुक्तिं कृत्वा भ्रातुः भार्या रुमां भार्यारूपेण गृहीतवान् अपि
वाली पत्नी तारा तं न द्वेष्टि स्म। अतीव प्रियं कृतवान्। जीवन इव
प्रियः। भक्त्या पूजितः। यदा प्रथमवारं सुग्रीवः युद्धाय आगतः
पराजितः च, यदा पुनः सुग्रीवः द्वितीयवारं युद्धाय आगतः : सुग्रीवेण
सह

तारा वालीं युद्धं न गन्तुं उपदिशति। सा संकटः अस्ति इति चेतवति
स्म। एतादृशः तस्याः भर्तुः जीवने जीवने च अनुरागः अस्ति।

तारा न रोचते इति ज्ञात्वा वाली सुग्रीवपत्नीम् अपहृतवान्। सः तया
सह प्रेमम् अनुभवति स्म। सः तारायाः अपि युद्धं न गन्तुं याचनां प्रति
बधिरकर्णं कृतवान्। वलिः अत्र भार्यायाः प्रेम न दृश्यते। तस्य उपरि
पुरुषमानसिकता, अहङ्कारप्रवृत्तयः च स्पष्टाः सन्ति।

१ सुग्रीवः स्वपत्न्या रुमाश्रयत्वेऽपि न नष्टः प्रेम्णः। तां प्राप्तुं तस्य
इच्छा अशमनीया आसीत्। शोकदुःखं ज्ञात्वा सः शोकग्रस्तस्य रामस्य
साहाय्यार्थं अग्रे आगतः। वलिस्य मृत्योः अनन्तरं सः निर्लज्जतया
रुमाम् अङ्गीकृतवान्। अत्र सुग्रीवः भार्यायाः प्रति गहनस्नेहयुक्तः
पतिः इति भासते।

वालिमुग्रीवौ च अङ्गदुनि प्रति पुत्रवत् स्नेहः आसीत्। अङ्गदः अपि
सुग्रीवस्य प्रति यथा निष्ठाम् अदर्शयत्, तथैव पितुः वली प्रति निष्ठाम्
अदर्शयत्। समग्रतया पितृपुत्रयोः सम्बन्धः अत्र अतीव उत्तमः अस्ति।
भ्रातृसम्बन्धः : १.

वली सुग्रीवौ भ्रातरौ भगिन्यौ परस्परं प्रशंसितौ। वाली सुग्रीवं दुर्बोधं
कृत्वा तस्य प्रति द्वेषं गृहीतवान्। फलतः भ्रातृणां मध्ये वैरं जातम्।
वालि

मृत्युपर्यन्तं प्रचलति स्म। एकप्रकारेण वलीसुग्रीवविग्रहः अभिमानस्य
जीवनभयस्य च विग्रहः एव। अन्ते सुग्रीवस्य स्वरक्षार्थं भ्रातरं रामं
वधं कर्तव्यम् आसीत्। अत्र भ्रातृभगिनीसम्बन्धः किञ्चित् सुगमं
गच्छति, परन्तु मध्ये दुर्बोधैः व्याकुलः भवति। वैरं परिणतम्।

रक्षा परिवारः १.

विश्ववसः पुलस्त्यब्रह्मस्य ब्रह्मवंशस्य पुत्रः आसीत्। तस्य त्रयः पुत्राः,
एकः कन्या च जातः। रावणस्य कुम्भस्य कर्णस्य विभीषणस्य च
पुत्राः शूर्पणखसुता। रावणः भगिन्याः पतिना सह वैरम् आसीत्।
शूर्पणखा स्वपतिं मारितवती। भगिन्याः अग्रजस्य च सम्बन्धे यद्यपि
भृशं क्षतिः जातः तथापि शूर्पणखा रावणस्य सम्बन्धः पूर्ववत् एव
वर्तते इति वक्तव्यम्।

कुम्भकर्णौ विभीषणौ च रावणेन सीतां प्रव्रजितौ प्रतिरोधौ।
कुम्भकर्णः रावणम् अवदत्। तस्मिन् कर्णं स्थापयित्वा मनः नष्टः
अभवत्। अपि च, अण्णायाः आग्रहेण सः युद्धाय अगच्छत्। रावणः
विभीषणस्य वचनं अवज्ञाय तं तौलितवान्। तत् उक्त्वा तस्य पक्षं
त्यक्त्वा शत्रुपक्षे सम्मिलितव्यम् आसीत्। एतेषां त्रयाणां भ्रातृणां
मानसिकप्रवृत्तयः भिन्नाः सन्ति।

यद्यपि रावणः विश्वविजयी इति प्रसिद्धः आसीत् तथापि सः
असंख्यानं अत्याचारान् अकरोत्। सः मण्डोदरी अपि अप्रियं कर्तुं बहु
कार्यं कृतवान्।

तथापि सा तं न द्वेष्टि अपितु प्रशंसया तं पश्यति स्म। समर्पणं
दर्शितवान्। राक्षसेषु राजस्थानमोगुणानां प्रचुरत्वात् तेषां विवाहे
पुरुषप्रभुत्वं अधिकं दृश्यते। रावणस्यापि एतत्।

राजकुले राजोगुणोऽपि सत्त्वस्पर्शः अपि स्पष्टः। यथा तमोगुणः अस्ति
वा न वा। अतः राजकुटुम्बेषु स्त्रीपुरुषयोः किञ्चित् उतार-चढावः
भवति चेदपि कुटुम्बविच्छेदस्य सम्भावना न्यूना भवति। इति
दशरथस्य कुटुम्बस्य अपि। अस्मिन् कुले अध्यात्मम् अस्ति। स्नेहः
अस्ति। अत एव ईर्ष्यायाः आकस्मिकप्रवेशः अपि कुटुम्बं भङ्गयितुं न
शक्तवान्। वानरकुटुम्बे न सत्त्वस्य न च विवेकस्य अतिशयेन अभावः।
फलतः न सम्यक् जीवनपद्धतिः न नैतिकजीवनपद्धतिः नष्टा भवति।
रक्षाकुटुम्बे तामसप्रवृत्तीनां वर्धनात् अविद्याजः अभिमानः प्रधानः।
एवं रामायणे कुलजीवनं भिन्नभिन्नरूपेण दृश्यते- १.